

ДЕТЕРМІНІЗМ СОЦІАЛЬНИЙ

Один з основних принципів соціальної філософії, що розкриває загальний взаємозв'язок і взаємозалежність соціальних явищ; пояснення суспільних явищ природою соціального буття, а індивідуальної поведінки — соціальними взаємодіями. Процесуальна сторона детермінізму пояснюється поняттям «детермінація».

Принцип соціального детермінізму за своїм змістом охоплює комплекс складних теоретичних питань, зокрема сутність і характер суспільних закономірностей, механізм дії різноманітних причинних зв'язків і залежностей, взаємодія історичної закономірності й свободи, необхідності й випадковості, об'єктивних умов і суб'єктивного фактору.

Різновидами соціального детермінізму є економічний детермінізм (пояснення соціальних явищ із точки зору економічної структури, зокрема виробничих відносин за К. Марксом); культурний детермінізм (пояснення людської поведінки суто соціально-культурними факторами); технологічний детермінізм (соціальні зміни визначаються змінами технологічними); біологічний детермінізм (пояснює соціальні феномени, зважаючи на біологічні або генетичні характеристики людей); географічний детермінізм (характеристики кожного окремого суспільства залежать від географічного середовища й природних умов); демографічний детермінізм (обумовленість соціальних явищ якістю або кількістю народонаселення), мережевий детермінізм (залежність людської поведінки від соціальних матриць мереж Інтернету).

Соціальний детермінізм не можна зв'язати лише з теорією причинності, оскільки причинні відносини — це лише один з аспектів детермінації. Детермінізм охоплює низку категорій, кожна з яких розкриває певний потенціал: причини й приводи, фактори, умови, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, ціле й частини, зміст і форма.

Суттєвою особливістю, яка відрізняє соціальний детермінізм від пояснення причинності природних явищ, є визнання того факту, що в основі розвитку суспільства знаходиться діяльність людини, яка дбає про свої Цілі. Саме цільова (телеологічна) детермінація людських вчинків найчастіше використовується в процесі їх поясненні.

Важливий момент у розумінні детермінації соціальних процесів пов'язаний із визначенням ролі примусу та значення свободи в людській діяльності. Концепції, що пояснюють значення примусу й свободи в соціальній детермінації, можна розташувати на двох полюсах — фаталізму та волюнтаризму.

Згідно з фаталістичним поглядом, доля людей переважно залежить або від факторів, які знаходяться поза людиною (Бог, природне середовище, клімат), або від сил, що знаходяться в самій людині як біопсихологічній одиниці («підсвідомість» З. Фрейда, «вроджені структури розуму» К. Леві-Строса), або від випадкового збігу обставин. З погляду волюнтаризму людина самостійно, без зовнішнього тиску, творить власну долю, діє тільки згідно зі своєю волею.

Сам термін «детермінізм» означає передусім наявність визначеності речі (події) факторами, яким ця річ (подія) зобов'язана ознаками, що її характеризують, самим своїм існуванням. Як фундаментальна основа наукового мислення, принцип детермінізму має досить довгу історію. Адже підходи до трактування детермінізму змінювались відповідно до вихідних світоглядно-філософських позицій.

Попри всі відмінності в підходах до детермінізму за пояснювальними принципами можна виявити такі його різновиди: каузальний детермінізм, що розглядає такий тип зумовленості, як причинність, яка інколи визначається як центральний принцип детермінізму; кондиціональний детермінізм, у якому причиною явища вважається сукупність умов, завдяки яким воно стає можливим; історичний детермінізм, у якому справжньою причиною подій сьогодення вважається минуле; інституціональний детермінізм, який як причини розглядає інститути, що завдають певний алгоритм поведінки; логічний, котрий визначається через закон достатньої підстави.

Розглядаючи зміст поняття «соціальний детермінізм», особливу увагу слід звернути на взаємодію випадкових і детермінованих явищ. Спочатку в науці домінувала механістична версія детермінізму (П. Лаплас), що склалася на фундаменті ньютонівської класичної механіки. Механістичний детермінізм базувався на уявленні про світ (зокрема й про суспільство) як величезний механізм, де усі процеси здійснюються з непереборною закономірністю, що унеможливорює будь-яку випадковість.

У ХІХ столітті, у зв'язку з формуванням термодинаміки й статистичної фізики виникає вірогіднісний детермінізм, у якому стійкість статистичних систем поєднується з припущенням випадковості в поведінці їх окремих елементів. У сучасній науці детермінізм та індетермінізм (заперечення необхідних і закономірних зв'язків між явищами) вважаються пізнавальними підходами, які взаємодоповнюють один одного. Будь-які закономірності реалізуються за певних умов, які, зі свого боку, виникають внаслідок дії численних випадковостей. До того ж у сучасному світі у зв'язку з посиленням темпів соціальної динаміки значення випадковостей

зостає, деякі з них можуть мати значні наслідки, здатні радикально змінити на закономірні тенденції (теорія «чорних лебедів» Н. Талеба).

У ХХ столітті формується багатофакторний соціальний детермінізм, принципи якого застосовуються в контексті системного аналізу, що враховує різноманітні зв'язки й стосунки соціуму як цілісної системи. Розрізняються структурний детермінізм (причинні зв'язки елементів структури) та суб'єктно-дієвий детермінізм (врахування впливу різних агентів дії).

Різні тлумачення детермінізму показують різні аспекти реальної зумовленості речей. Останнім часом нові елементи в тлумачення детермінізму вносить синергетика, яка дозволила обґрунтувати особливості детермінації розвитку складних відкритих систем, до яких належить і суспільство. Йдеться про вищий тип детермінізму — детермінізм із розумінням неоднозначності майбутнього і з можливістю виходу в бажане майбутнє.

Починаючи з другої половини ХХ століття, помітною стала тенденція відходу від категорії соціального детермінізму в соціальних науках. У соціологічних теоріях необхідність визначення «достатніх» для пояснення факторів призвела до розробки аналітичної каузальної моделі «соціального механізму», що містить лише суттєві для пояснення елементи. В емпіричних дослідженнях пояснення отриманих даних здійснюється здебільшого через введення системи детермінант «незалежні змінні — залежні змінні». Зміни деяких величин, взяті за незалежні змінні (стать, вік, статус) спричиняють зміни інших (залежних) змінних величин (ціннісні орієнтації, чиняють зміни інших (залежних) змінних здійснюється за до- ставлення до законів). Аналіз взаємозв'язку змінних здійснюється за допомогою статистичних математичних методів.

Позиція соціального детермінізму в кримінології підтримується представниками соціологічної школи, які вважають, що злочинність обумовлюється переважно соціальними факторами. Злочинність є історичним продуктом суспільного життя. Вона виникає, існує й розвивається завдяки діяльності певної кількості людей, які живуть у суспільстві, сприймають його впливи та намагаються змінити суспільне життя, виходячи із власних інтересів і цілей. Визнання злочинності соціальною закономірністю обов'язково призводить до визнання її обумовленості соціальними явищами, які сприяють чи перешкоджають існуванню злочинності.

Літ.: Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. Киев, 1972; Аскин Я. Ф. Философский детерминизм и научное познание. Москва, 1977; Спонтанность и детерминизм. Москва, 2006.

© В. Поклад

